

Biblioteka
KYKLOS

TIM *press*

Čemu Marx u oskudnom vremenu?

Dvjesto godina od rođenja Karla Marxa

Zbornik radova

Uredili

Goran Gretić
Hašim Bahtijari

Zagreb, 2018.

SADRŽAJ

RIJEČ UNAPRIJED

K. Marx: „Sve što znam jest da nisam marksist.“	7
1. BRANKA BRUJIĆ Granice u Marxovu poimanju povijesnosti povijesti	9
2. HEDA FESTINI John Bellamy Foster o Marxovoj ekologiji	19
3. GORAN GRETIĆ Heideggerova kritika Marxa	29
4. MARK LOSONCZ Marx – teoretičar sustava, mislilac kompleksnosti	43
5. GILBERT MERLIO Anti-Marx: Ideja o nacionalnom socijalizmu u Njemačkoj (S francuskoga prevela Jelena Butković)	63
6. ASIM MUJKIĆ O smislu ideje komunizma danas	77
7. ZVONKO POSAVEC Marxovo određenje biti čovjeka	95
8. DUŠKO RADOSAVLJEVIĆ Politički pamflet: <i>Manifest komunističke partije</i> 170 godina poslije	105

9.	TOM ROCKMORE Marksovska sloboda u teoriji i marksistička diktatura u praksi (<i>S engleskoga preveo Srđan Dvornik</i>)	119
10.	WOLFDIETRICH SCHMIED-KOWARZIK O aktualnosti praksističke filozofije Karla Marxa (<i>S njemačkoga preveo Hrvoje Gračanin</i>)	131
11.	GARETH STEDMAN JONES Povijest i priroda: Marx, Engels i Darwin (<i>S engleskoga preveo Srđan Dvornik</i>)	147
12.	HEINZ SÜNKER Karl Marx: Analiza društva i društveno-političke perspektive (danas) (<i>S njemačkoga preveo Hrvoje Gračanin</i>)	163
	KAZALO IMENA	179

K. Marx: „Sve što znam jest da nisam marksist.“

Citirana rečenica u naslovu navodno je dobro poznata, ali čini se da se o njoj nije previše razmišljalo, i možda je upravo 200. obljetnica Marxovog rođenja dobar povod za to. Naime, tim svojim stavom kao da nas sam Marx, još za života, neizravno upućuje na promišljanje razlike između njegovog vlastitog mišljenja, filozofijskih intencija i tzv. marksizma. I čini se da je upravo to razlikovanje važno za poimanje i povijesnu ocjenu značaja i uloge njegovog mišljenja.

Ovim smo zbornikom htjeli dati pregled i uvid, na međunarodnom planu, kritičkog prosuđivanja uloge i značaja Marxovog mišljenja danas, kada na paradoksalan način postaje ponovno zanimljivo. Marxova sveobuhvatna kritika kapitalističkog načina proizvodnje, koji određuje cjelokupnu praksu života, postaje inspirativna u trenutku opće krize vladajućeg neoliberalnog ustrojstva svijeta. Pisati i govoriti o fundamentalnoj krizi i propasti kapitalizma, o nužnosti njegove radikalne transformacije, više nije stvar više-manje dogmatskih marksista, već je postalo, moglo bi se reći, sastavnim dijelom diskursa suvremenih društvenih i humanističkih znanosti. Ta velika svjetonazorska promjena stajališta spram suvremenog neoliberalnog kapitalističkog ustrojstva svijeta zasigurno je primarno prouzročena nespornom općom krizom suvremenog svijeta, i to kao posljedica neoliberalnog zahvaćanja cjeline svijeta života.

Kao što je poznato, donedavno je vladajuća neoliberalna politička ideologija, posebno nakon sloma država tzv. realnog socijalizma, slavila svoj idejni, politički, socijalni trijumf, obećavajući opće političko, ekonomsko i socijalno blagostanje.

Valja napomenuti kako su u tom svjetonazorskom, političko-ideološkijskom i kvazifilozofijskom sukobljavanju posebnu ulogu imale i knjige

Otvoreno društvo i njegovi neprijatelji (K. Popper) i *Kraj povijesti i posljednji čovjek* (F. Fukuyama). Prva je nekompetentnom i promašenom interpretacijom Platona i Hegela kao zagovornika totalitarizma na kraju htjela dokazati, filozofijski diletantski ali s puno ideologijske žustrine, kako je Marxovo mišljenje vrhunac i izvor suvremenog političkog totalitarizma. Fukuyama, s druge strane, nakon svjetske političko-ekonomske pobjede liberalnih demokracija Zapada, a na osnovu neuke interpretacije Hegela i Kojèvea, daje naivno-bezazlenu sliku sretnog kraja povijesti, a na način apologije američkog liberalnog ustrojstva društva.

Međutim, istodobno važnu ulogu u obrazlaganju i tumačenju krize suvremenosti ponovno zadobiva nepatvorena kritička Marxova misao, koju valja jasno razlikovati od raznovrsnih marksizama, odnosno, pukog svjetonazorskog ljevičarenja različitih provenijencija. Potrebno je naglasiti kako su simplifikacija i vulgarizacija Marxovog mišljenja bili vrlo složen povijesni proces. On, kratko rečeno, započinje već Engelsovim znanstveno-materijalističkim stajalištima, zatim zadobiva prevlast preko najutjecajnijih marksista s početka 20. stoljeća – Kautskog i Bernsteina, zatim Plehanova, Lenjina i ostalih ruskih marksista. Veliki preokret u vrednovanju utjecaja Marxovog mišljenja događa se s objavljivanjem Marxovih *Pariških manuskripta*. Na temelju tih njegovih ranih radova, ali i na temelju „ponovno“ otkrivenog djela *Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie (Rohentwurf)*. 1857 – 1858, tog Marxova možda najzahtjevnijeg filozofijskog djela, nastaje i razvija se tzv. zapadni marksizam koji na tragu izvornih Marxovih uvida i postignuća kritički istražuje, analizira i propituje društvenu zbilju. Od tada niz mislilaca, prvo iz Njemačke, Francuske, Italije, zatim i iz ostalih europskih zemalja, filozofijski kompetentno i produktivno sudjeluje u ravnopravnom dijalogu i polemikama o stanju svijeta i ostalim relevantnim filozofijskim stajalištima svoga vremena.

Danas je kritička socijalna i humanistička misao, s onu stranu tradicionalnih ideologijskih prijepora, u raznim vidovima inspirirana Marxovim stajalištima, a u pronalaženju puteva i načina prevladavanja krize suvremenosti. Nadamo se da i prilozi u ovom zborniku barem donekle ocrtavaju tu novu „duhovnu situaciju vremena“ te ponovno potvrđuju i ukazuju na to kako itekako trebamo pjesnike i mislioce u ovom oskudnom vremenu.

Goran Gretić

1

BRANKA BRUJIĆ*

Granice u Marxovu poimanju povijesnosti povijesti

Sažetak

Marx je sagledao odlučnu ulogu znanosti u procesu razvitka produktivne snage rada te utvrđuje subalternu ulogu živog rada spram akumuliranog znanja čovječanstva, stavljenog u pogon visoko razvijene tehnologije. Na prevladavanje podvojenosti individualnog rada i tehnologije kao društvenog procesa ukazuje sa „višom djelatnošću“, kao sadržajem raspoloživog slobodnog vremena.

Funkcionalni pojam Marxova pojma kapitala apostrofira M. Scheler. On analizira navlastiti karakter novovjeke znanosti te sklop tehnologijsko-kapitalske proizvodnje određuje kao ethos borbe za moć. Prigovara Marxu svezremani karakter pojma rada.

Rad kao trajni proces, koji inicira kako predmet rada tako i čovjek, razvio je Marcuse u svojoj interpretaciji povijesnosti povijesti pripadne Marxovu mišljenju. Time je legitimirao svoju tezu o izvorištu Marxova pojma rada u ontologiji Hegela. Međutim, kad u kasnijim radovima odrednice moguće povijesne budućnosti ukazuje kao „smiraj egzistencije“ i „estetski ethos“, razvidno je da pojam rada u Marxa nema povijesnosni karakter.

Ključne riječi

Marxov pojam rada, povijesnost povijesti, „kapitalistički duh“, kritička teorija.

* Sveučilišna profesorica u mirovini, Sveučilište u Zagrebu.

Na ograničeno razumijevanje povijesnosti u misli Karla Marxa ukazuju dva važna suvremena filozofa: Max Scheler i Herbert Marcuse. Oba pogađaju srž Marxove misli iako su ishodišta njihove misli različita. U M. Schelera (1874. – 1928.) to je fenomenologija E. Husserla, a u Marcusea (1898. – 1979.) Hegelova filozofija.

U raspravljanju biti kapitalizma, smatra Scheler, Marxovo mišljenje je gotovo nezaobilazno. To raspravljanje zahtijeva istraživanje o savjesti i stanju europskog duha, koje je vodilo u rat kao najužasniji, najkrvaviji i najbolniji događaj cjelokupne poznate nam europske povijesti. Marx je prvi mislilac, prosuđuje Scheler, koji stoji pred pitanjem: u koju logičku kategoriju predmeta pripada kapital. Daje za pravo funkcionalnom pojmu kapitala u Marxa. Kapitalsko dobro je neposredno svaki nosilac ekonomske vrijednosti, posredno svako dobro na nebu i zemlji uopće, koje indirektno može postati izvor stjecanja za ekonomska dobra.

Nasuprot Marxu, Scheler ističe ethos na kojem počiva razdoblje kapitalizma. Neograničeno težiti da se stekne više određuje tradicijom gajeni i nadindividualno postali ethos kapitalizma – „kapitalistički duh“. Ethos je u čovjeku i putem njega, ali on to ne zna, budući da ethos postaje nadindividualan i mjerodavan, te unaprijed odlučuje što ulazi u spoznaju i htijenje. Vrednote i snage poriva, koje odgovaraju ethosu, izgledaju čovjeku kao svojstva i snage njegova okolnog svijeta.

Ethos je jedan od temeljnih pojmova filozofije M. Schelera. Pojam potječe iz antičke Grčke i znači: okućnicu, boravišta; također ćudoređe, običaj. U Schelera znači sistem faktične procjene vrednota, faktičnog davanja prednosti i zapostavljanja vrednota u nekom povijesnom razdoblju, u nekom narodu i drugim društveno-povijesnim jedinstvima. Ethos novovjekog čovjeka Scheler određuje kao volju za moć koja je prepoznatljiva prije svega u novovjekim znanostima. Usmjerenost „scienza nuova“ na pravilan tijek stvari, tako da ga se može izazvati, tj. praviti, ističe Scheler kao njezino bitno obilježje. Novovjeka prirodna znanost je otpočela s mjerljivom kvantitativnom stranom prirodnih stvari i prostornovremenskih sklopova pojava. Stoga je Scheler označava kao „formalno-mehaničko objašnjenje prirode“. Nakon analognog prenošenja osvjedočenih zakona i shema, postaje maksimalan dio čitave prirode mišljen analogno području koje je imalo prednost.

samom čistom prirodom o sebi, a ne tek jednom stranom prirode, što te spoznaje nesumnjivo jesu. Jer: „kad svijet također ontički ne bi posjedovao jednu formalno-mehaničku stranu, nikakva subjektivna riječ moći i nikakva volja za moć ne bi mogla jednu takvu izdvojiti iz iskustva svijeta“.⁴ Za čovjeka je bitno da ima *a priori* znanje. Pri tom nikako ne postoji konstantna organizacija uma, kako je shvaća Kant. Ona, dapače, podliježe povijesnoj mijeni. „Konstantan je samo um sam kao stjecište i podobnost da putem funkcionaliziranja uvida bitnosti također obrazuje i oblikuje nove forme zrenja, života i vrednovanja.“⁵

Povijesne okolnosti i odlučni čimbenici nastanka znanja usmjerenog na gospodarenje prirodom prema Scheleru jesu:

1. Građanski stalež, koji je radi uvećavanja svoje slobode u društvu zainteresiran za primjenu takvog znanja. No, bez slobodnih kontemplativnih ljudi to znanje ne bi nikad postiglo svoju logičku i matematičku metodiku i proširenje pogleda na čitavu prirodu.

2. Urušavanje dotadašnje metafizike, koja je daleko veća zapreka za novu znanost od kršćanske dogmatike i svećenstva. Grčki pojam φύσις nema svojeg graditelja dok je čitav srednjovjekovni svijet Boga stvoritelja od materije naviše jedino svojim tubitkom i načinom tubitka hijerarhija dobara na vrhu koje je sam Bog – *Summum bonum*. Svijet koji dolazi do izražaja u srednjovjekovnoj metafizici jest stabilna hijerarhija tubitka i time istodobno vrijednosna hijerarhija. Znanje koje u zakonima što ih valja ispostaviti izjednačuje stvari bez obzira na njihov položaj u hijerarhiji tubitka, nužno je suprotstavljeno srednjovjekovnom shvaćanju prirode.

Sadržajno određenje ethosa novovjekovnog složaja tehničko-znanstvene kapitalске proizvodnje istoznačno je s, kako to Scheler kaže, funkcionalnim pojmom kapitala u Marxa. No kriva je pretpostavka Marxa shvaćanje čitave povijesti kao klasne borbe. „Marx ne poznaje primarne promjene oblika ethosa i strukture poriva čovjeka u povijesti.“⁶ Proces povijesnog nastajanja svijeta ne znači kumuliranu primjenu nekog već izgrađenog sistema vrednota. Oblici ethosa koji se ozbiljuju i povijesno nastajanje svijeta nisu dva naporedna tijeka, nego ethos određuje smjer povijesnog nastajanja.

⁴ *Ibidem*, str. 198.

⁵ M. Scheler, *Die Stellung des Menschen in Kosmos*, G. W. Bd. 9., str. 42.

⁶ Usp. M. Scheler, *Christlicher Sozialismus als Antikapitalismus*, G.W. Bd. 4., str. 618, 619.

Schelerova kritika pogađa Marxovu misao. Marx je, doduše, istaknuo da je kapitalizam u svojoj stopedesetgodišnjoj vladavini razvio proizvodne snage više nego cjelokupno dotadašnje čovječanstvo. No, unatoč ovom uvidu, razvoj proizvodnih snaga i skupa s njima proizvodnih odnosa smatra mjerodavnima za cjelokupnu povijest. Kritički pitamo: kakav je to razvitak proizvodnih snaga na djelu u prethodnim epohama povijesti Zapada? Ne radi li se u njima na tradiranju iskustva u proizvodnji i prenošenju iskustava na dolazeće generacije? Poimajući temelje razvitka suvremenog mu svijeta, Marx ih je nekritički proširio na cjelokupnu povijest.

Ove temelje je misaono razvio Herbert Marcuse u svojim radovima s kraja dvadesetih i početka tridesetih godina dvadesetog stoljeća. On ih artikulira kao „konkretnu filozofiju“ koja je ujedno stajalište pripadne mu Kritičke teorije društva. Kritička teorija je usmjerena na dokidanje osamostaljene ekonomske sfere društva u cilju slobodnog razvoja individuumu. Ono je shvaćeno kao povijesni obrat te utoliko u sebi nosi osobito poimanje povijesnosti.

Pojam povijesnosti u Marcusea, u sklopu izrade „konkretne filozofije“ kao vlastitog stajališta, jest sinteza Heideggerove misli iz tzv. prve njezine faze, sadržane u *Bitku i vremenu*, i Marxove misli, ukotvljene u Hegelovoj filozofiji. Heidegger je najizvornije raskrio fenomen povijesnosti pokazavši da su svijet i ljudska egzistencija, tj. tubitak u izvornom međusobnom odnosu. Već uvijek bačen u neki svijet, preuzima tubitak iz zatečenog svoje mogućnosti u modusu zapalosti u postojeći svijet ili u odlučnosti, u kojoj se tubitak vraća na samog sebe i zatečeno zahvaća s obzirom na vlastite mogućnosti egzistencije. Otvorenost zatečenog znači otvaranje zatečenog kao naslijeđenog, no zatečeno naslijeđe sadrži u sebi svakokratne faktične mogućnosti koje navlastita egzistencija sama bira i iz njih se „ponavlja“. Ovo ponavljanje nije puko doživljavanje prošlog nego je „protuzov“, „uzvratanje“ na prošle mogućnosti, jest bitno povijest. Time što Heideggerova filozofija iznosi preuzimanje povijesne sudbine ona je „prava faktična znanost“, ističe Marcuse.

Budući da je svijet tubitku otvoren kao svijet značenja, on je unaprijed uključen u postajanje navlastite egzistencije povijesnom. Jedinstvo značenja nekog povijesnog svijeta seže u zbrinjavanje okolnog svijeta, obuhvaća sve teorijsko odnošenje i nošeno je smislom koji je svojstven tubitku. Promjena smisla vlastitog egzistiranja, koje je u neraskidivom jedinstvu s odnošenjem spram kako vanjskih stvari tako i drugih ljudi,

vječnu prirodnu nužnost, odnosno poput Hegela kao vječnu djelatnost pojma, zahvaćanje smisla i značenja – od Heideggera preuzeti kriterij povijesnog čina – tumači kao reorijentaciju unutar procesa rada.

Za razliku od filozofije, koju je Marcuse razumio i tematizirao kao protustav opstojećem, no unutar njega, Kriitička teorija je usmjerena na radikalni preokret društva i razumijeva se kao teorija još samo s obzirom na nastajanje umne organizacije samog društva. Tako shvaćena Kriitička teorija je djelatna u njezinom totalitarnom zahtjevu da građansko društvo sagleda u cjelini i da nastoji pokazati da otuđena sfera produkcije vlada svim ostalim okolnostima i područjima. Ona ukazuje na slobodan razvitak individuuma kao smisao preokreta. Otud Marcuseov stav u obratu postojećeg nije više „ozbiljenje uma“ nego „nova ideja uma“. Kao temeljno konstitutivno načelo povijesnog obrata Marcuse zagovara „pacifikaciju egzistencije“ i „estetski ethos“. Naziv „pacifikacija“ – smiraj egzistencije označava u *Čovjeku jedne dimenzije* prekid nasilja nad prirodom, a u narednim spisima odnosi se na receptivni odnos osjetila, osjetljivost za prirodno prirode, koja osjetljivost bi omogućila radost erotičke energije prirode. Tako je smiraj egzistencije istoznačan s „nerepresivnom civilizacijom“, kako ju je Marcuse pokazao putem raspravljanja metapsihologije S. Freuda.⁷ Složenicom estetski ethos označava Marcuse oživotvorenje lijepog u samom životu i okolici čovjeka – „njegovanje i uzgajanje stvari“, koje bi kao predominantno potisnulo tehničku destrukciju prirode.⁸

Dva su, prema Marcuseu, bitna uvjeta za ozbiljenje obrata postojećeg svijeta: 1) da široki slojevi stanovništva odbiju vrednote i pretpostavke kojima se on reproducira – osobno samopotvrđivanje načelom postignuća i konzumentskim dobrima u konkurenciji s lažnim heroizmom ratova; 2) s obzirom na sveobuhvatni karakter tehnologije i ovisnost polurazvijenih i nerazvijenih zemalja o razvijenima, koje su prototip razvitka suvremenog svijeta, prijelom se treba dogoditi u najrazvijenijim zemljama suvremenog kapitalizma.

Marxov pojam rada, ukorijenjen u Hegelovoj ontologiji, kako ga je pokazao Marcuse u svojim ranim radovima, nije povijesno neutralan. Pojam rada u Marxa to ne može biti jer je bitno tehnologijska proizvodnja – neraskidivo je povezan sa novovjekim znanostima. Kao takav je stalno intenziviranje i samonadmašivanje, te ne može biti povijesnosan

7 U H. Marcuse, *Eros i civilizacija*, preveo T. Ladan, Zagreb, Naprijed, 1965.

8 Usp. H. Marcuse, *Kraj utopije: Esej o oslobođenju*, prevela B. Brujić, Zagreb, Stvarnost, 1972.

za odlučnu kvalitativnu razliku – smiraj egzistencije, estetski ethos, tj. receptivni odnos spram prirode.

Kad u svojoj kasnijoj orijentaciji, počev pedesetih godina, Marcuse smjera na prevladavanje tehnološkog racionaliteta – izraženo terminima marksističke tradicije: ne samo da podvrgava kritici proizvodne odnose nego i proizvodne snage – on se ne može oslanjati na svoje prethodno shvaćanje povijesnosti. Sadržajno gledano, raniji i kasniji smjer obrata i ovima korespondirajuća shvaćanja povijesnosti ukazuju na značaj promjene stajališta Kritičke teorije, bez obzira na to biva li pojam povijesnosti ekspliciran ili je implicirano sadržan.

Izvorno Marxove odrednice budućeg slobodnog društva su u okvirima povijesnosti povijesti, koncipiranima u ranim radovima Marcusea. Marx pokazuje da je opća i bitna odrednica kapitala, kao načina proizvodnje, povećanje proizvodne snage rada. Ta tendencija se ozbiljuje u promjeni sredstava rada u mašineriju, u konstantnoj primjeni znanosti tako da ona rezultira sistemom automacijske proizvodnje. Odlučni učinak tehničkog napretka i automacijske proizvodnje s obzirom na strukturu kapitalističkog načina proizvodnje jest reduciranje nužnog rada na minimum te ukidanje neposrednog rada.

„U onoj mjeri u kojoj se razvija velika industrija stvaranje zbiljskog bogatstva postaje manje ovisno o radnom vremenu i kvantumu primijenjenog rada nego o moći agencija, koje su za vrijeme radnog vremena postavljene u kretanje i koje same ponovo – čija moćna efikasnost sama ponovo ne stoji ni u kakvom odnosu s neposrednim radnim vremenom, koje košta njihova proizvodnja, nego ovisi daleko više o općem stanju znanosti i napretku tehnologije, ili o primjeni znanosti na proizvodnju.“⁹

Neznatna uloga neposrednog rada u općem sustavu visoko industrijalizirane proizvodnje strukturalna je promjena u kapitalističkom načinu proizvodnje stoga što radno vrijeme, koje je kapital postavio kao određujući element stvaranja upotrebnih vrijednosti, postaje „subalteran element“ spram odlučujuće uloge proizvodne snage znanstvenog rada.¹⁰

Međutim, kapital je i pri visoko produktivnim sredstvima za proizvodnju suprotstavljen živom radu time što je sklop mašinerije, kao primijenjena znanost, netransparentan radniku, „virtuoz je koji posjeduje

9 K. Marx, *Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie?*, str. 592.

10 Usp. *ibidem*, str. 587.

vlastitu dušu“, a rad pojedinačnog radnika, koji još samo stavlja stroj u pogon, postaje gotovo suvišan.

Prevladavanje otuđenja, izraženog u razdvojenosti znanstvenog procesa i neposrednog rada, prema Marxu je principijelno moguće pretvaranjem „raspoloživog vremena“, oslobođenog visokom produktivnošću rada, u „slobodno vrijeme“. Slobodno vrijeme, pak, treba biti „vrijeme dokolice“ i „vrijeme za višu djelatnost“. Višu djelatnost određuje Marx kao usvajanje „akumuliranog znanja društva“ – znanosti koja se primjenjuje u proizvodni proces, opredmećena je u njemu, te je поближе označena kao vježba, eksperiment. Tako je slobodno vrijeme, ispunjeno višom djelatnošću, svojevrsna nadopuna radnom procesu u kojem biva prevladana podvojenost individualnog rada i tehnologije kao društvenog procesa.

Budućnost u Marxa određena je slobodom u samom radu. Marxov pojam rada je sklop znanstveno-tehničko-kapitalske proizvodnje. Na djelu je u stalnom samonadmašivanju postignutog stadija razvitka. Kao takovrstan, unatoč smatranju samog Marxa, nije određujući za prethodne epohe povijesti Zapada, što se i empirijski daje utvrditi. Ne sadrži u sebi odlučnu kvalitetnu razliku moguće povijesne budućnosti. Međutim, na djelu je u suvremenom svijetu, u kojem poprima globalni karakter s pretenzijama kozmološkog. Na djelu je kao intenziviranje i nakon dvjestote godišnjice Marxova rođenja, s izgledima beskrajnog dovršavanja novovjekovne epohe.

Objavljeni radovi o Marxu

„Marx i prevladavanje filozofije“, Zagreb, *Politička misao* 4/1968., str. 557-576.

„Povijesno mišljenje kao obzor propitivanja filozofijskog ustrojstva Marxove misli“, Zagreb, *Kulturni radnik* 6/1974., str. 115-123.

„Dovršavanje epohe i povijesno mišljenje“, *Tvrđa*, Zagreb, 2006., str. 101-113.